

**ΤΑ ΣΠΗΛΑΙΑ ΤΟΥ ΟΡΟΥΣ ΑΙΓΑΛΕΩ
(ΚΟΡΥΔΑΛΛΟΥ – ΠΟΙΚΙΛΟΥ)¹
Τάσος Λύτρας**

Σπήλαιο Νυμφαίο ή Μοσχοσπηλιά – Η είσοδος από το εσωτερικό

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Τα βουνά είναι βιβλία που αφηγούνται ιστορίες. Ιστορίες για την δημιουργία τους πριν εκατομμύρια χρόνια, την φύση τους, τους ανθρώπους και τους πολιτισμούς που πέρασαν και άφησαν τα ίχνη τους σε αυτά.

Τα σπήλαια είναι ένα κεφάλαιο από τα πολλά στο βιβλίο κάθε βουνού. Ο άνθρωπος έχει έμφυτο ενδιαφέρον γι' αυτά. Για εκατομμύρια χρόνια αποτέλεσαν τους χώρους όπου κατοίκησε, έμαθε την φωτιά, την ομιλία, εγκατέστησε τους τόπους λατρείας του και τα έντυσε με θρύλους και παραδόσεις. Είναι μέρος της εξέλιξης και της ιστορίας του.

Οι γεωλογικές, βιολογικές, ιστορικές και άλλες πληροφορίες που μας παρέχουν τα σπήλαια είναι ανεκτίμητες κι εκεί αυτές έχουν διαφυλαχθεί περισσότερο από οπουδήποτε αλλού. Η καταγραφή των σπηλαιών μιας περιοχής είναι ένα πρώτο

---

¹Οι ονομασίες του βουνού και των τμημάτων του έχουν υποστεί μεγάλες αλλαγές από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα αλλά οι αναφορές τους ξεφεύγουν από την εργασία αυτή.

βήμα. Έπεται η αξιολόγηση και επεξεργασία των πληροφοριών τους, όπως και η ένταξή τους στα πλαίσια του αντικειμένου της εκάστοτε μελέτης.

Συνηθίζουμε να αξιολογούμε τα σπήλαια με γνώμονα την γεωλογική τους αξία και την δυνατότητα τουριστικής τους αξιοποίησης. Δεν είναι έτσι. Σχεδόν δεν υπάρχει σπήλαιο που να μην φέρει μαρτυρίες χρήσης του από τον άνθρωπο στο απώτερο ή και πρόσφατο παρελθόν. Η ιστορική τους αξία είναι εξίσου σημαντική με την γεωλογική.

Στο χρονικό διάστημα μιας 10ετούς και πλέον συστηματικής ενασχόλησης με το Αιγάλεω – Ποικίλο, καταγράψαμε και τα σπήλαιά του, γνωστά και άγνωστα. Παράλληλες εργασίες που αφορούν άλλα κεφάλαια βρίσκονται σε εξέλιξη με σκοπό να συντεθούν σε ενιαίο βιβλίο για την φύση και την ιστορία του Αιγάλεω. Ελπίζουμε έτσι να καλυφθούν κενά στην υφιστάμενη βιβλιογραφία, στην τοπογράφηση του βουνού, όπως και να ενισχυθεί το ενδιαφέρον και η περιβαλλοντική ευαισθητοποίηση, για το βουνό αυτό, μεταξύ των κατοίκων του δυτικού λεκανοπεδίου των Αθηνών και του Θριάσιου Πεδίου, όπως και των φορέων που εμπλέκονται στην διαχείρισή του.

Κατά την σύνταξη του κειμένου καταβλήθηκε προσπάθεια να μην επεκταθούμε, περισσότερο από το αναγκαίο, σε ζητήματα που δεν αφορούσαν άμεσα τον κύριο σκοπό της εργασίας, ώστε να διευκολύνεται η μελέτη. Έτσι, το κεφάλαιο της μορφολογίας και της γεωλογίας του βουνού παρουσιάζει σε γνώση μας ελλείψεις που ίσως καλυφθούν σε μια πιά ολοκληρωμένη εργασία.

Το κείμενο και οι φωτογραφίες, χωρίς άλλη αναφορά, είναι του συγγραφέα.

Ευχαριστίες οφείλω στους: 1) Γιώργο Βηλαρά που κατέγραψε και περιέγραψε το σπήλαιο του ψόφιου γάϊδαρου και το βάραθρο της γραμμής. Ο ίδιος, φωτογράφησε το σπήλαιο Ζαβερδέλλα και μοιράστηκε, σε ερευνητικές μας εξορμήσεις, το ενδιαφέρον για την ολοκλήρωση της καταγραφής των σπηλαίων του όρους Αιγάλεω, 2) Γιώργο Κόκκινο που υπέδειξε το σπήλαιο Πόλιακ και είπε την ιστορία του, όπως και για παραχώρηση φωτογραφιών του, 3) Σοφία Δόϊκου για τη ματιά της στο κείμενο και την δομή του, 4) Κώστα Φωτεινάκη για τις παρατηρήσεις του στο αρχικό κείμενο, 5) Βασίλη Πανταβό για παραχώρηση φωτογραφιών του, 6) Γιώργο Πλούμπη για την συμβολή του στην εξερεύνηση του σπηλαίου του ερημίτη.

Επίσης ευχαριστώ τους σπηλαιολόγους Θωμά Λαμπρακόπουλο και Θάνο Ξανθόπουλο για τη συνεργασία τους και τις πληροφορίες που έδωσαν.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σπήλαιο ονομάζεται κάθε κοιλότητα της γής, μικρή ή μεγάλη, οριζόντια ή κατακόρυφη, που διανοίχθηκε από διάφορες αιτίες (Α. Πετροχείλου, Τα σπήλαια της Ελλάδας).

Τα σπήλαια δεν προστατεύονται αυτοτελώς, ως γεωλογικοί σχηματισμοί, παρά μόνον, είτε ως αρχαία μνημεία σύμφωνα με τις διατάξεις του νόμου 3028/2002 «Για την προστασία των Αρχαιοτήτων και εν γένει της Πολιτιστικής Κληρονομιάς» (εφόσον ανακαλυφθούν σε αυτά σχετικά ευρήματα από την Παλαιολιθική εποχή έως τα νεώτερα χρόνια δηλ. το έτος 1830), είτε ως Προστατευόμενοι Φυσικοί Σχηματισμοί (Protected Natural Formations) σύμφωνα με τις διατάξεις των άρθρων 18 παρ. 3 και 19 παρ. 5β του νόμου 1650/1986 «Για την Προστασία του Περιβάλλοντος» (εφόσον χαρακτηρισθούν ως τέτοιοι), είτε, εφόσον βρίσκονται εντός των ορίων περιβαλλοντικά προστατευόμενης περιοχής, σύμφωνα με όσα ορίζονται στο προεδρικό διάταγμα που την διέπει και τα σχετικά σχέδια διαχείρισης και δράσης που έχουν εκπονηθεί. Φυσικά η θεσμική προστασία, για να έχει ορισμένο αποτέλεσμα, πρέπει να συνοδεύεται και από την υλοποίηση διαχειριστικών μέτρων.

Όσον αφορά το όρος Αιγάλεω – Ποικίλο, τμήματά του έχουν ήδη χαρακτηρισθεί ως καταφύγια άγριας ζωής (Wildlife Refuges), υπό την έννοια του άρθρου 19 παρ. 4.3 του ν. 1650/86, όμως ούτε διαχειριστικό σχέδιο έχει εκπονηθεί, ούτε υλοποιούνται μέτρα προστασίας. Με το νόμο 4277/2014 (Ρυθμιστικό Σχέδιο Αθήνας/Αττικής) το όρος έχει χαρακτηριστεί ως Περιφερειακό Φυσικό Πάρκο (Natural Regional Park), κατά την έννοια της διάταξης του άρθρου 19 παρ. 3 νόμου 1650/1986, μεταξύ των άλλων και για την προστασία και ανάδειξη των πολιτιστικών, αισθητικών, γεωλογικών χαρακτηριστικών της περιοχής. Εως σήμερα, όμως, δεν έχει διόλου κινηθεί η διαδικασία για την εκπόνηση της αναγκαίας Ειδικής Περιβαλλοντικής Μελέτης (Ε.Π.Μ.), την οριοθέτηση της έκτασης του Πάρκου και την έκδοση του προβλεπόμενου προεδρικού διατάγματος περιβαλλοντικής προστασίας.

Από τα βουνά της Αττικής, το πίο ονομαστό για τα σπήλαιά του είναι αναντίρρητα ο Υμηττός. Το Κουτούκι, του Λεονταριού, του Κορακοβουνιού, του Αστερίου, του Νυμφόληπτου, του Μητρομάρα, του Αράπη και άλλα είναι γνωστά είτε για την γεωλογική είτε για την αρχαιολογική και ιστορική τους αξία, είτε και για τα δύο. Στην Πάρνηθα είναι γνωστό το σπήλαιο του Πάνα, στην Πεντέλη το σπήλαιο του Νταβέλη. Ολα έχουν εξερευνηθεί και περιγραφεί επανειλημμένα, τα περισσότερα μάλιστα είναι

καταχωρημένα στο μητρώο σπηλαίων της Ελληνικής Σπηλαιολογικής Εταιρείας (Ε.Σ.Ε.). Στο πολύτιμο βιβλίο του Νίκου Νέζη «Τα Βουνά της Αττικής» υπάρχουν λεπτομερείς κατάλογοι, αναλυτικές περιγραφές και πληροφοριακά στοιχεία για τα σπήλαια των βουνών της Αττικής.

Στο Αιγάλεω – Ποικίλο δεν είχε γίνει έως σήμερα συστηματική καταγραφή των σπηλαίων του. Το πιο σημαντικό, εθεωρείτο, μέχρι πρόσφατα, το σπήλαιο του Πανός, κοντά στη Μονή Δαφνίου, περισσότερο για τα εκεί αρχαιολογικά ευρήματα και την λατρευτική του σημασία κατά την αρχαιότητα. Το ενδιαφέρον αρχικά των αρχαιολόγων και σπηλαιολόγων και κατόπιν του κοινού άρχισε να στρέφεται στα σπήλαια της περιοχής μετά το 2006, οπότε άρχισε, από την Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας – Σπηλαιολογίας Νότιας Ελλάδος (Ε.Π.Σ.Ν.Ε.), η συστηματική ανασκαφή στο σπήλαιο Νυμφαίο, που εσφαλμένα ονομάστηκε ανώνυμο Σχιστού, με σημαντικά αρχαιολογικά ευρήματα από την Ανώτερη Παλαιολιθική εποχή έως τους μεταβυζαντινούς χρόνους. Ακολούθησε, το έτος 2008, η ανακάλυψη του σπηλαίου της Αφαίας, που η σπηλαιολογική έρευνα στο εσωτερικό του, ανέδειξε τον πλούσιο σταλακτιτικό του διάκοσμο, με συνέπεια να χαρακτηριστεί ως ένα από τα ωραιότερα σπήλαια της Αττικής.

Ο κατάλογος των σπηλαίων και βαράθρων του Αιγάλεω – Ποικίλου που ακολουθεί συντάχθηκε κυρίως με επιτόπια έρευνα. Οπου ήταν εφικτό, τα ευρήματα συσχετίσθηκαν με παλαιούς χάρτες, δημοσιευμένες περιγραφές και αναφορές στο διαδίκτυο.

Καταγράφηκαν σαράντα ένα (41) σπήλαια και σπηλαιοβάραθρα, δύο (2) αναφερόμενα δεν έχουν εντοπισθεί, ενώ ένα (1) έχει καταστραφεί. Στον κατάλογο συμπεριελήφθη και το ορυχείο σιδήρου που λειτούργησε στην περιοχή του βουνού Κορυδαλλού. Συνολικά περιλαμβάνονται σαράντα πέντε (45) αναφορές.

Από τα σπήλαια αυτά ξεχωρίζουν: 1) Το αναφερόμενο ως ανώνυμο σπήλαιο Σχιστού (Νυμφαίο στην αρχαιότητα και Μοσχοσπηλιά στα νεώτερα χρόνια) που εκτός από την αισθητική του έχει και μεγάλη αρχαιολογική αξία ως η παλαιότερη γνωστή θέση κατοίκησης ανθρώπου στην Αττική, κατά την Μεσολιθική περίοδο, 2) Το πρόσφατα (2009) εξερευνημένο σπήλαιο Αφαίας (Α.Σ.Μ. 8520) που σε σχετικό δελτίο της η Ε.Σ.Ε. το χαρακτηρίζει ως ένα από τα μεγαλύτερα και ωραιότερα σπήλαια της Αττικής, με πλούσιο σταλακτιτικό διάκοσμο, και σημειώνει ότι πρέπει να τεθεί υπό ιδιαίτερο καθεστώς προστασίας, 3) Το σπήλαιο του Δρομέα στις νότιες πλαγιές του Ποικίλου που η είσοδός του είναι βαραθρώδης. Εξερευνήθηκε το 2007 από μέλη της

Ε.Σ.Ε., 4) Το σπήλαιο του Πανός (Α.Σ.Μ. 0114) που βρίσκεται σε κοντινή απόσταση από τη Μονή Δαφνίου με αρχαιολογική αξία, 5) Το σπήλαιο Ζαστάνι που αναφέρεται και ως «τρύπα Ζαστάνη» ή «Νερόλακκος Ζαστάνη», κοντά στον σημερινό οικισμό Νεόκτιστων, από το οποίο πηγάζει η μοναδική φυσική πηγή νερού στο βουνό και στην ανατολική πλευρά του Θριασίου Πεδίου.

Για τα περισσότερα σπήλαια δεν έγινε δυνατό, παρά την επισταμένη έρευνα, να βρεθούν τα παλαιά ονόματά τους. Εχουμε υπόψη μας ότι τα μικροτοπωνύμια (στα οποία περιλαμβάνονται και οι ονομασίες των σπηλαίων) αποτελούν πολιτισμικά και λαογραφικά στοιχεία που μεταφέρονται στον χρόνο κυρίως με την προφορική παράδοση. Οι πληθυσμιακές ανακατατάξεις στην περιοχή και η εγκατάλειψη παραδοσιακών δραστηριοτήτων (γεωργία, κτηνοτροφία κ.α.) διέκοψαν το νήμα της συλλογικής μνήμης, εκτός από τις περιπτώσεις για τις οποίες διασώθηκαν γραπτές μαρτυρίες (σπήλαιο Μαρίνη, σπέλα Λεψινιώτη κ.α.).

Υπάρχουν αρκετά σπήλαια, πλέον των ήδη γνωστών, που φέρουν ενδείξεις χρήσης τους και κατά την αρχαιότητα. Τα περισσότερα φέρουν ίχνη συνεχούς χρήσης τους ως ποιμενικών εγκαταστάσεων με ερείπια μαντριών και κτισμάτων στον περιβάλλοντα χώρο τους. Μαζί με τα λοιπά ερείπια μαντριών σε άλλες θέσεις δικαιολογούν τον χαρακτηρισμό του Αιγάλεω ως βουνού των αιγών. Πράγματι, εκτός από τις πηγές που πληροφορούν για την ύπαρξη ποιμένων στην περιοχή κατά την αρχαιότητα, από τις αρχές του 15^{ου} αιώνα, με την εγκατάσταση αρβανιτών στην Αττική, εμφανίζεται η εντατική βόσκηση του βουνού με άλλες συναφείς δραστηριότητες του πρωτογενούς τομέα, όπως ρητίνευση, υλοτόμηση, καλλιέργεια, παραγωγή ασβέστη κ.α.. Οι δραστηριότητες αυτές, με αυξομειούμενη ένταση, ανάλογα με τις εκάστοτε ιστορικές συγκυρίες, εξακολούθησαν μέχρι το πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα.

Η γνώση της θέσης και της παλαιάς χρήσης των σπηλαίων, εκτός από την γεωλογική και τοπογραφική της αξία, βοηθά και στην αποτύπωση των διαδρομών των παλαιών μονοπατιών που αποτελούσαν το οδικό δίκτυο επικοινωνίας των κατοίκων της ευρύτερης περιοχής πριν την κατασκευή δρόμων, μια και πολλά διέρχονταν από τις εκεί ποιμενικές εγκαταστάσεις και οι ποιμένες φρόντιζαν να τα συντηρούν και να τα κρατούν ανοικτά.

Στις περιγραφές του καταλόγου σημειώνονται και στοιχεία του εσωτερικού και του περιβάλλοντος χώρου των σπηλαίων που μαρτυρούν ανθρώπινη παρουσία ώστε να διευκολύνεται η περαιτέρω μελέτη τους.

Πολλά σπήλαια σε απομακρυσμένες από τον αστικό ιστό θέσεις έχουν χρησιμοποιηθεί έως και πρόσφατα για την κατοίκηση τρωγλοδυτών όπως μαρτυρούν τα ευρήματα στον εσωτερικό και τον περιβάλλοντα χώρο τους (κρεβάτια, μαγειρικά σκεύη, μπουκάλια νερού, απορρίμματα κ.α.).

ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑ - ΓΕΩΛΟΓΙΑ

Πρόκειται για ένα επίμηκες ασβεστολιθικό, πετρώδες και βραχώδες βουνό χαμηλού υψομέτρου με κατεύθυνση, σε μήκος περίπου 18 χιλιομέτρων, από Νοτιοδυτικά προς Βορειοανατολικά, που οριοθετεί το μεγάλο βύθισμα του λεκανοπεδίου της Αθήνας από τα δυτικά και το Θριάσιο Πεδίο, όπως και τον κόλπο της Ελευσίνας από τα ανατολικά. Προς βορρά διαχωρίζεται από την Πάρνηθα με σειρά χαμηλών λόφων ενώ νότια απολήγει στο στενό της Σαλαμίνας, μεταξύ του Σαρωνικού κόλπου και του κόλπου της Ελευσίνας. Το ανάγλυφό του εμφανίζει ποικιλομορφία από μικρές κοιλάδες έως απότομες βραχώδεις εξάρσεις και βαθιές χαραδρώσεις, ως αποτέλεσμα έντονων τεκτονικών φαινομένων.

Αποτελείται από δύο κύριους όγκους: 1) τον βόρειο, που σήμερα αποκαλείται Ποικίλο και 2) το νότιο, που σήμερα αποκαλείται Αιγάλεω. Χωρίζονται μεταξύ τους από την κοιλάδα Δαφνίου.

1) Το Ποικίλο διαιρείται σε δύο τμήματα: 1α) το κύριο Ποικίλο με έκταση περίπου 20.500 στρέμματα και ψηλότερη κορυφή την Ζαχαρίτσα ² με υψόμετρο 452 μέτρα. Νοτιότερα αυτής υψώνεται το δίκορφο Κασκαντάμι με υψόμετρα 418 και 414 μέτρα. Στο νοτιοδυτικό άκρο του Ποικίλου βρίσκεται η εναπομείνασα λίμνη Κουμουνδούρου (Ρειτοί στην αρχαιότητα), 1β) τα δυτικά προβούνια του με έκταση περίπου 5.500 στρέμματα και μέγιστο υψόμετρο 172 μέτρα. Τα δύο τμήματα χωρίζονται μεταξύ τους από την κοιλάδα της Ζαβερδέλλα (Κρωπιάδος στην αρχαιότητα).

2) Το Αιγάλεω διαιρείται κι αυτό σε δύο τμήματα: 2^α) το βουνό Περάματος ή Προσήλιο με έκταση περίπου 9.500 στρέμματα και μέγιστο υψόμετρο 277 μέτρα, που χωρίζεται από τον κυρίως όγκο με την χαράδρα Σχιστού, απ' όπου διέρχεται σήμερα η ομώνυμη λεωφόρος. Το Προσήλιο βορειοανατολικά φθάνει μέχρι τον όρμο Σκαραμαγκά όπου και η χερσόνησος Μετόχι, 2β) το κύριο Αιγάλεω με έκταση 15.500 περίπου στρέμματα και ψηλότερη κορυφή τον Κούκο με υψόμετρο 463 μέτρα.

---

² Ζαχαρίτσα είναι παλαιότερη εκφορά του τοπωνύμιου Ζαχαρίτσα που δεν αναφέρεται μόνο στην κορυφή του Ποικίλου αλλά σε όλη την περιφέρεια έως τις υπώρειες της κορυφής αυτής. Η κορυφή του Ποικίλου είχε και τα τοπωνύμια «Κούκος», «Πυργάρι» και «Τσουγκάρι».

Άλλες κορυφές του είναι το βουνό Σκαραμαγκά με υψόμετρο 359 μέτρα, η Γκεζέπαινα με υψόμετρο 268 μέτρα, το βουνό Κορυδαλλού ³ με υψόμετρο 284 μέτρα (η παλαιά κορυφή του 300 μέτρων καταστράφηκε από λατόμηση).

Η συνολική έκταση του όρους ανέρχεται σε περίπου 51.000 στρέμματα. Σε αυτήν δεν έχουν συνυπολογισθεί οι εκτάσεις που καταλαμβάνονται πλέον από τον οικιστικό ιστό, το βιομηχανικό πάρκο Σχιστού, το νεκροταφείο Σχιστού, τον Χυτα Φυλής κ.α.. Έχουν συνυπολογισθεί οι εκτάσεις που χρησιμοποιούνται για στρατιωτικούς σκοπούς, νοσοκομεία, αθλητικές εγκαταστάσεις κ.α. οι οποίες μπορούν να ενταχθούν στα όρια του Πάρκου. Η διαφορά από την συνολική έκταση των 55.000 στρεμμάτων που αναφέρεται αλλού, προκύπτει με συνυπολογισμό και των ανωτέρω εκτάσεων.

Το Αιγάλεω – Ποικίλο από γεωλογική άποψη ανήκει στη ζώνη της Ανατολικής Ελλάδας (Υποπελαγονική). Χαρακτηρίζεται ως τεκτονικό κέρασ, όπως και η Πάρνηθα. Τα πετρώματά του είναι κατά κύριο λόγο ιζηματογενή και αποτελούνται από λευκούς, τεφρόλευκους και κατά θέσεις ροδόχρους ασβεστόλιθους και δολομιτικούς ασβεστόλιθους συχνά κρυσταλλοποιημένους. Δημιουργήθηκαν στον βυθό της Τηθύος κυρίως κατά τον Μεσοζωϊκό αιώνα (248-65 εκατ. χρόνια). Η ανάδυση άρχισε κατά τον Καινοζωϊκό αιώνα πριν από 60 εκατ. χρόνια. Κατά το ανώτερο Μειόκαινο (10-6 εκατ. χρόνια) είχε αρχίσει ο σχηματισμός του ορεινού όγκου του Αιγάλεω – Ποικίλου με έντονο ανάγλυφο, όπως και της Πάρνηθας, της Πεντέλης και του Υμηττού. Βορειοδυτικά του Ποικίλου όρους, μέχρι το Δαφνί, υπήρχαν εποχικές λίμνες που κατακλύζονταν περιοδικά ανάλογα με τις παροχές των χειμάρων που τις τροφοδοτούσαν. Το βουνό συνέχιζε να ανυψώνεται εξ αιτίας της δράσης των ρηξιγενών ζωνών που το περιέβαλαν.

Κατά το ανώτερο Πλειόκαινο (2,4-1,8 εκατ. χρόνια), ο ορεινός όγκος είχε αναπτυχθεί. Οι λίμνες στην περιφέρειά του δεν υπήρχαν πλέον. Το βουνό άρχισε να διαβρώνεται και τα προϊόντα της διάβρωσης (κώνοι, κωρύματα, ριπίδια) να εναποτίθενται σταδιακά στις υπώρειές του. Κατά το ανώτερο Πλειστόκαινο (700-10

---

³ Παλαιότερα το βουνό του Κορυδαλλού αποτελούσε ιδιαίτερο τμήμα διαχωριζόμενο από τον κύριο όγκο από την ρεματιά της Χούνης. Η έκτασή του έχει δραστικά συρρικνωθεί από την επέκταση του οικιστικού ιστού και το ανάγλυφό του έχει αλλοιωθεί από την λειτουργία των εκεί, ανενεργών πλέον, λατομείων. Για τους λόγους αυτούς δεν σημειώνεται εδώ ως ξεχωριστό τμήμα.

χιλιάδες χρόνια) οι εναλλαγές παγετωδών και μεσοπαγετωδών περιόδων είχαν ως αποτέλεσμα την αυξομείωση της στάθμης της θάλασσας. Η σημαντικότερη μείωση (-120 μέτρα) εμφανίσθηκε κατά την τελευταία παγετώδη περίοδο (40 – 20 χιλιάδες χρόνια) με συνέπεια να υποχωρήσει το μεγαλύτερο μέρος του Σαρωνικού Κόλπου και τα νησιά Αίγινα και Σαλαμίνα να αποτελούν συνεχόμενη ξηρά με την υπόλοιπη Αττική.

Τα ασβεστολιθικά πετρώματα του Αιγάλεω – Ποικίλου εμφανίζονται συνήθως κατακερματισμένα και έντονα καρστικοποιημένα εξ αιτίας της μεγάλης πυκνότητας των διακλάσεων που τα διασχίζουν. Το πάχος τους φθάνει τα μερικές εκατοντάδες μέτρα (400-500 μέτρα). Στην περιοχή του Καματερού εμφανίζονται ασβεστομαργαϊκοί σχηματισμοί (λευκές και συμπαγείς ασβεστομάργες), πιθανώς λιμναίας φάσης. Στις περιοχές Ανθούπολης, Ασπρων χωμάτων, Νέων Λιοσίων, Αγ. Αναργύρων εμφανίζονται ανωμειοκαινικοί λιμναίοι σχηματισμοί (10-6 εκατομ. χρόνια) στους οποίους συναντώνται και λιγνιτικά κοιτάσματα. Στην περιοχή Σκαραμαγκά και σε άλλες θέσεις εμφανίζονται τόφφοι και βασικά εκρηξιγενή πετρώματα (λάβες). Στην περιοχή Σχιστού εμφανίζονται τα παλαιότερα πετρώματα της Αττικής, ψαμμίτες και μαύροι λεπτοπλακώδεις ασβεστόλιθοι της άνω Λιθανθρακοφόρου και της Πέρμιας περιόδου του ανώτερου Παλαιοζωϊκού (290–248 εκατ. χρόνια πριν) που υπόκεινται του ασβεστολιθικού στρώματος. Νοτιοδυτικά της Μονής Δαφνίου και σε άλλες θέσεις εμφανίζονται ασβεστόλιθοι κλαστικοί με ευμεγέθεις λατύπες της κατωϊουρασικής περιόδου (205 – 180 εκατ. χρόνια πριν). Στο ύψωμα του Κορυδαλλού, συναντώνται ασβεστόλιθοι του Κρητιδικού (65 εκατ. χρόνια πριν) με απολιθώματα Ιππουρίτες. Στον ίδιο λόφο έχουν βρεθεί και απολιθωμένα ζώα Πλειστοκαινικής ηλικίας (είδη αρκούδας, ιπποειδών, ποντικιών κ.α.). Στην περιοχή Νοτιοδυτικά του Δρομοκαΐτειου, υπάρχουν κοιτάσματα λειμωνίτου (σιδηρομεταλλεύματος) που στο παρελθόν (από τις αρχές έως τα μέσα του 20^{ου} αιώνα) υπήρξαν αντικείμενα εκμετάλλευσης από την εταιρεία «Πυριτιδοποιείο». Το ορυχείο βρίσκεται σήμερα μέσα στα όρια του Βοτανικού Κήπου Διομήδους. Στην κοιλάδα Δαφνίου και στα χαμηλότερα σημεία της περιμέτρου του βουνού υπάρχουν σχιστόλιθοι των Αθηνών, του άνω Κρητιδικού (65 εκατ. χρόνια), αποθέσεις του Νεογενούς ιδίως στην Πετρούπολη και Περιστέρι που κύρια αποτελούνται από λιμνοχερσαία ιζήματα (20 – 2 εκατ. χρόνια) και πλειοτεταρτογενείς αποθέσεις (700 χιλιάδες χρόνια μέχρι σήμερα). Σχεδόν όλο το βουνό περιβάλλεται από ρηξιγενείς ζώνες και ρήγματα.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΠΗΛΑΙΩΝ

Η σύνταξη του καταλόγου των σπηλαίων ακολουθεί την γεωγραφική τους κατανομή από βορρά προς νότο και όχι την γεωλογική, ιστορική ή άλλη αξία τους.

1. Σπήλαιο Μαρίνη: Βρίσκεται στο βόρειο τμήμα του Ποικίλου όρους σε υψόμετρο 280 μ. περίπου, σε μυχό μικρής κοιλάδας, λίγο ψηλότερα από τον οικισμό του δήμου Φυλής και την υδατοδεξαμενή που υπάρχουν εκεί. Το άνοιγμα της εισόδου έχει βορεινό προσανατολισμό. Αποτελείται από μία μεγάλη αίθουσα και δίπλα της μία μικρότερη. Η οροφή του είναι έντονα καπνισμένη. Στο εσωτερικό της υπάρχει μεγάλος κομμένος σταλακτίτης. Το όνομά της προέρχεται από την οικογένεια Μαρίνη που φύλαγαν εκεί τα πρόβατά τους. Οι Μαρίνηδες ήταν γνωστή παλαιά οικογένεια ποιμένων από το Μενίδι. Μαρίνη λέγονταν και όλη η περιοχή από τα Ταμπούρια μέχρι την Αγία Σωτήρα. Περιγραφή της σπηλιάς έχει δημοσιευθεί στην εφημερίδα ΕΜΠΡΟΣ της 9/12/1922 κι έχει ως εξής: «... *Εις την βάσιν του βράχου είνε η τρύπα της σπηλιάς, βάθους και πλάτους 10 μέτρων, με στόμιον λιθόδητον προχείρως. Χρησιμεύει δια μανδρί και χωρά 100 πρόβατα. Δεξιά της εισόδου της είνε άλλη μικρούλα σπηλιά. Μαλακόν και πρασινισμένον το έδαφος προ του σπηλαίου, το εσωτερικόν του οποίου είνε κατάμαυρον από τον καπνόν πυρών. Από τον όροφόν του κρέμεται μεγάλος, ογκώδης κομμένος σταλακτίτης*». Λόγω της θέσης της, ψηλότερα από την βορεινή δίοδο προς το λεκανοπέδιο των Αθηνών, όπου έχουν καταγραφεί πολλά αρχαιολογικά ευρήματα, η σπηλιά ενδεχόμενα να έχει κι αυτή ορισμένο αρχαιολογικό ενδιαφέρον.

2. Βάραθρο Ταμπουριών: Εντοπίστηκε την 15/2/2015 από τους Ν. Κολίτσα, Χρ. Μαρούλη και τον γράφοντα. Βρίσκεται στο βόρειο τμήμα του Ποικίλου όρους, ψηλότερα από το σπήλαιο Μαρίνη, σε υψόμετρο 323 μ. περίπου. Είναι μικρό βάραθρο, ανάμεσα στα σχεδόν γυμνά ασβεστολιθικά πετρώματα της εκεί πλαγιάς. Εξερευνήθηκε την 21/2/2015 από τα μέλη της ΕΣΕ Θάνο Ξανθόπουλο και Θωμά Λαμπρακόπουλο. Βρέθηκαν ίχνη προηγούμενης καθόδου αγνώστων (υπολείμματα σχοινοίου) και οστά κασικιών. Έχει βάθος 7 μέτρα κι ένα μικρό θάλαμο. Στο δυτικό του τοίχωμα υπάρχει μικρός σταλακτιτικός διάκοσμος.

3. Σπήλαιο στην περιοχή Βορεινό: Μικρό σπήλαιο που βρίσκεται στην βάση βραχώδους συμπλέγματος, σε υψόμετρο 254 μ. περίπου, με άνοιγμα εισόδου βορειοανατολικό. Η οροφή του είναι καπνισμένη. Στον περιβάλλοντα χώρο του

υπάρχουν ερείπια παλαιάς ποιμενικής εγκατάστασης σε λειβαδάκι και κοντά εκεί υπολείμματα πεζουλιών. Σώζονται ακόμη ίχνη παλαιών μονοπατιών. Από τη θέση αυτή υπάρχει αξιόλογη θέα προς την Πάρνηθα, την Πεντέλη και τον δήμο Φυλής.

4. Σπήλαιο στο Στρώμα: Βρίσκεται επάνω από το Καματερό, βορειοανατολικά του υψώματος «Στρώμα» (368 μ.), δυτικά της θέσης «βράχος Κακούρη», σε υψόμετρο 290 μέτρων περίπου. Η είσοδος έχει ανατολικό προσανατολισμό. Στο εσωτερικό του υπάρχει εικόνισμα της Παναγίας σε κοιλότητα και αντικείμενα ενεργούς χριστιανικής λατρείας. Αποτελείται από μία μακρόστενη αίθουσα διαστάσεων 3Χ2 μέτρων και ύψους 4 περίπου μέτρων. Η οροφή του είναι καπνισμένη. Τα πετρώματά του αποτελούνται από λατύπες της κατωϊουρασικής περιόδου. Στον περιβάλλοντα χώρο του υπάρχουν ερείπια παλαιών διαμορφώσεων με ογκόλιθους και αναλημματικούς τοίχους⁴. Ενδεχόμενα να έχει αρχαιολογικό ενδιαφέρον. Δίπλα του έχει δημιουργηθεί μικρό αναρριχητικό πεδίο. Η βλάστηση της εμπρός του κατωφέρειας έχει καταστραφεί από πυρκαγιά και το μονοπάτι που από την θέση «βράχος Κακούρη» οδηγεί σε αυτήν έχει υποστεί αλλοιώσεις. Ίσως πρόκειται για την «σπηλιά Κακούρη» που όμως η θέση της, σε χάρτη που δημοσίευσε ο Ανδρέας Μηλιώνης, όπως και σε χάρτη του 1935, φαίνεται να βρίσκονταν χαμηλότερα.

5. Σπήλαιο Κούκου Ζαχαρίτζας: Μικρό σπήλαιο που βρίσκεται επάνω από την Πετρούπολη, βορειοανατολικά της κορυφής Ζαχαρίτζα σε εκεί βραχώδη έξαρση, με το όνομα «Κούκος» σε υψόμετρο 390 μ. περίπου, και άνοιγμα σε βορειοανατολική κατεύθυνση. Η οροφή του είναι καπνισμένη. Ενδιαφέρον έχει η άνοδος σε αυτήν με φυσικά πατήματα στο βράχο. Στην βορεινή πλευρά της υπάρχει μικρό πλάτωμα με παλαιό αναλημματικό τοίχο⁽⁴⁾ αντιστήριξης, που σήμερα διακρίνεται μόνο το επάνω τμήμα του. Από εκεί και πέρασμα προς την κορυφή. Η θέση προσφέρει ευρεία θέα προς το λεκανοπέδιο της Αθήνας. Ίσως εχρησιμοποιείτο κατά την αρχαιότητα ως φυλάκιο υποστηρικτικό της φρυκτωρίας της κορυφής.

6. Σπήλαιο στο Βορό: Μικρό σπήλαιο, δίπλα σε δασικό δρόμο, στην περιοχή Βορό, βόρεια των αθλητικών εγκαταστάσεων Πετρούπολης (ανενεργό λατομείο Γρηγορίου),

---

⁴ Αναλημματικός τοίχος στην αρχιτεκτονική και στην αρχαιολογία ορίζεται τοίχος που κατασκευάζεται σε έδαφος υπό κλίση για την συγκράτηση του εδάφους από την διάβρωση, δημιουργώντας παράλληλα ισόπεδες επιφάνειες.

σε υψόμετρο 320 περίπου μέτρων. Το άνοιγμά του έχει νοτιοδυτικό προσανατολισμό. Αποκαλύφθηκε με την διάνοιξη του δρόμου.

7. Σπήλαιο του ψόφιου γαΐδαρου: Σπήλαιο που βρίσκεται στο ανατολικό πρηνές της σιδηροδρομικής γραμμής Νέου Ικονίου – Θριασίου, στο ύψος της λ. NATO. Αποκαλύφθηκε από την διάνοιξη. Μεγάλο τμήμα του καταστράφηκε από τις εργασίες διάνοιξης της γραμμής και σήμερα η είσοδός του ταυτίζεται με την κάθετη τομή στον βράχο. Το άνοιγμά του έχει ύψος 3 περίπου μέτρων το οποίο σταδιακά μειώνεται έως το βάθος των 4 μέτρων που είναι και το όριο του εναπομείναντος σπηλαιίου. Σε σημείο της οροφής υπάρχει εμφανής σταγονοροή. Πιθανότατα διέθετε βάραθρο που πλέον έχει χαθεί κάτω από μπάζα. Είχε πλούσιο σταλακτιτικό διάκοσμο που δυστυχώς έχει λεηλατηθεί. Μερικά μέτρα ψηλότερα, στην τομή του βράχου, υπάρχουν εμφανή σημάδια και άλλης σπηλιάς που καταστράφηκε ολοσχερώς κατά την διάνοιξη.

8. Σπέλα Λεψινιώτικα: Βρίσκεται στις δυτικές πλαγιές του Ποικίλου όρους σε υψόμετρο 213 μ. περίπου στο νότιο άκρο ανάγλυφου με κάθετους βράχους, ψηλότερα από το εργοστάσιο της EVAL. Το άνοιγμά της έχει δυτικό προσανατολισμό προς την κοιλάδα της Ζαβερδέλλα. Το ανάγλυφο κόβεται απότομα στα δυτικά της εισόδου από τα πρηνή της νέας σιδηροδρομικής γραμμής Ικονίου – Θριασίου. Είναι σπήλαιο μικρού βάθους που στο εσωτερικό του φέρει ίχνη παλαιάς χρήσης για σταύλισμα αιγοπροβάτων, με εντυπωσιακή όμως μεγάλη είσοδο που θυμίζει είσοδο καθεδρικού ναού. Η αρβανίτικη προέλευση της ονομασίας της, όπως και όλα τα παλαιά τοπωνύμια της περιοχής, μαρτυρούν την έντονη παρουσία των αρβανιτών στην κοιλάδα της Ζαβερδέλλα. Σε μικρή απόσταση, ανατολικά, όπου ερείπια ποιμενικών εγκαταστάσεων, υπάρχουν δύο μεγάλα κοιλώματα σε βάσεις ορθοπλαγιών από τα οποία το ένα έχει αξιόλογο σταλακτιτικό διάκοσμο και σμιλεμένη εσοχή που ίσως, κατά την αρχαιότητα, ήταν αναθηματική. Δίπλα της έχει ανοιχθεί μικρό αναρρηχτικό πεδίο. Ενδεχόμενα η θέση να έχει αρχαιολογικό ενδιαφέρον αφού, κατά τον 19^ο αιώνα, στην περιοχή είχε σημειωθεί η ύπαρξη αρχαιοτήτων. Από εκεί διέρχονταν και το μονοπάτι της Ζαβερδέλλα (παλιό αρβανίτικο χωριό και τοπωνύμιο) προς την κορυφογραμμή του Ποικίλου.

9. Βάραθρο τραίνου: Βρίσκεται στο ύψος της Σπέλας Λεψινιώτη. Αποκαλύφθηκε από τις εργασίες διάνοιξης κατά τις οποίες αποκολλήθηκε τμήμα της οροφής του. Η

μικροσκοπική είσοδος του βρίσκεται στο πλάι των γραμμών, στο κατώτατο σημείο αύλακα απορροής των υδάτων. Το εσωτερικό του περιλαμβάνει έναν χώρο δύο επιπέδων με διαστάσεις 2 X 3 μέτρα και το ύψος του δεν ξεπερνά το 1,5 μέτρο. Σε δύο σημεία του διακρίνονται είσοδοι στοών που έχουν υποχωρήσει κατά τις εργασίες κατασκευής του σιδηροδρόμου.

10. Σπήλαιο στην κοίτη του φαραγγιού Ζαστάνι: Βρίσκεται στην κοίτη του φαραγγιού Ζαστάνι, στο ύψος που στενεύει, λίγο πριν τον πρώτο καταρράκτη. Πρόκειται για μικρό και χαμηλό σπήλαιο, με τριγωνική είσοδο, στην οποία ο επισκέπτης εισέρχεται σκυφτός. Στο εσωτερικό της μπορούν να καθήσουν 5 άτομα. Αποτελείται από μία αίθουσα με μικρό σταλακτιτικό διάκοσμο. Στο έδαφος υπάρχουν ίχνη παραμονής ή και φωλιάσματος ζώων.

11. Σπήλαια στο φαράγγι Ζαστάνι: Πρόκειται για τρία μικρά σπήλαια που βρίσκονται στη βόρεια ορθοπλαγιά του φαραγγιού, μετά το εκεί αναρριχητικό πεδίο, σε σειρά το ένα ψηλότερα από το άλλο. Οι είσοδοί τους έχουν νότιο προσανατολισμό. Από αυτά προσβάσιμο χωρίς αναρριχητικό εξοπλισμό είναι μόνο το κατώτερο. Στην είσοδό του υπάρχει πρόχειρη ξερολιθιά.

12. Τρύπα Ζαστάνι ή Τρύπα Στεφάνι ή σπηλιά Δεμερτζή: Πρόκειται για σπήλαιο που βρίσκεται στις δυτικές υπώρειες του Ποικίλου όρους, σε μικρή απόσταση νοτιοδυτικής κατεύθυνσης από την έξοδο του φαραγγιού Ζαστάνι, αριστερά του δασικού δρόμου που από τον οικισμό Νεόκτιστα βαίνει προς την κορυφογραμμή Κασκαντάμι, σε υψόμετρο 140 μέτρων περίπου. Το άνοιγμα της εισόδου του έχει δυτικό προσανατολισμό. Στο εσωτερικό του υπάρχει η μοναδική φυσική πηγή του Αιγάλεω και μία από τις δύο φυσικές πηγές του Θριάσιου Πεδίου (η δεύτερη υπήρχε στη θέση Καμάρι της περιοχής Μαγούλας). Η σημασία της για την ύδρευση της περιοχής από την αρχαιότητα έως τα νεώτερα χρόνια ήταν σπουδαία. Λίγο χαμηλότερα σώζονται τα ερείπια της υδατοδεξαμενής της. Διασώζεται περιγραφή της από τον Δημήτρη Χατζόπουλο στην εφημερίδα ΕΜΠΡΟΣ της 5/12/1922 που έχει ως εξής: «*Η «Τρύπα του Στεφάνι» έχει αρκετόν, κρύο και ελαφρόν ύδωρ. Είναι η μοναδική πηγή του ανυδροτάτου όρους και αξίζει η επίσκεψις της σπηλιάς ακόμη περισσότερον δια το άριστον νεράκι της.... Η σπηλιά Δεμερτζή κείται εις την βάσιν βράχου, επί του εξωτερικού τοίχου του οποίου εφύη και εμεγάλωσε πεύκον. Ο πευκών στέφει τον*

βράχον έως το χείλος του επάνω. Σκυφτά προχωρεί τις εις την βραχώδη τρύπαν 4-5 μέτρα και συναντά την λεκάνην του διαυγούς ύδατος. Εις την δεξιάν πλευράν της πηγής είνε υψηλόν επίπεδον άνδηρον με λιθίνους βάσεις. Εις την άκρην του, εις τον βράχον, είνε άλλη σπηλίτσα, σαν καμαρούλα. Η πηγή εχρησιμοποιείτο υπό του κάτωθεν ποτέ χωρίου Στεφάνι, το οποίον δεν παρουσιάζει ίχνος πηγαδιού. Εξ αυτής, λοιπόν, υδρεύετο ο συνοικισμός, ως και εκ του αρχαίου πηγαδιού παρά τον ναόν της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος, το οποίον ανεφέραμεν. Και αξιόλογον βρύσην είχαν κτίση οι κάτοικοι του εκλείψαντος χωρίου, κάτωθεν της πηγής, εις απόστασιν εκατόν περίπου μέτρων. Η βρύση σώζεται, αλλά χωρίς νερό, καθώς και άνωθεν της μικρά δεξαμενή, εις την οποίαν διωχετεύετο τούτο». Κατά τον γεωλόγο Α. ΤΑΤΑΡΗ η ύπαρξη της πηγής οφείλεται στην ένωση του υπερκείμενου ασβεστόλιθου με το υποκείμενο στρώμα ψαμμιτών και άλλων πετρωμάτων. Σήμερα η σπηλιά είναι δυσδιάκριτη εξ αιτίας των αναχωμάτων του δρόμου και των μπαζών που έχουν εν μέρει καλύψει την είσοδό του. Στο εσωτερικό της υπάρχουν αρκετά απορρίμματα. Το νερό της πηγής εξακολουθεί να ρέει σ' αυτήν αλλά χάνεται στις προσχώσεις της εισόδου της. Εξαιτίας της μοναδικότητάς της, όπως και της ιστορικής και πολιτισμικής της αξίας, η σπηλιά θα έπρεπε να τεθεί υπό καθεστώς ειδικής περιβαλλοντικής προστασίας, να καθαρισθεί, να ανοιχθεί η είσοδός της, και να διαμορφωθεί ο περιβάλλον χώρος της και με την κατασκευή κρήνης. Ανάλογη πρόταση έχει διατυπώσει και ο Αναστάσιος Φ. Μαυράκης δρ. Φυσικός Περιβαλλοντολόγος με τίτλο: «Πρόταση για την Ανάδειξη, Αξιοποίηση και Προστασία της Πηγής – Νερόλακκου του Ζάστανη (Θέση Νεόκτιστα – Ασπροπύργου)», Ασπρόπυργος, 3 Μαρτίου 2013. Από την υδατοδεξαμενή της σπηλιάς διέρχονταν μονοπάτι από την Χασιά προς το εκλείψαν χωριό Στεφάνι (και πέραν αυτού προς τα Καλύβια). Επίσης διερχονταν μονοπάτι προς την κορυφογραμμή Κασκαντάμι και πέραν αυτής προς τη μονή Δαφνίου. Άλλο μονοπάτι ανέβαινε στη θέση μαντριά Κόλλια και συνέχιζε προς την κορυφογραμμή, όπου, αφού ενώνονταν και με άλλα μονοπάτια, κατέρχονταν προς Περιστέρι και Χαϊδάρι.

13. Σπήλαιο στο Στεφάνι: Βρίσκεται στις βόρειες πλαγιές της κορυφογραμμής Κασκαντάμι και νότια του οικισμού Νεόκτιστα, σε υψόμετρο 200 περίπου μέτρων. Το άνοιγμα της εισόδου του είναι βορεινό. Πρόκειται για μικρή σπηλιά, παρόμοια με σχισμή. Από εκεί διέρχονταν παλαιό μονοπάτι που συνέδεε τα εκλείψαντα χωριά Στεφάνι και Ζαβερδέλλα με τη Μονή Δαφνίου. Από το μονοπάτι αυτό μόνον ίχνη

σώζονται πλέον. Στον περιβάλλοντα χώρο της εισόδου του σπηλαίου υπάρχουν υπολλείμματα μαντριών.

14. Σπήλαιο Καρυάτιδας: Βρίσκεται σε μικρή απόσταση δυτικά του προηγούμενου. Πρόκειται περισσότερο για κοίλωμα βράχου, που όμως έχει μεγάλη τοξωτή είσοδο και εντυπωσιακούς σταλακτιτικούς σχηματισμούς, ένας από τους οποίους έχει μορφή γυναικεία που με την κεφαλή της υποστηρίζει την οροφή του σπηλαίου. Από αυτήν δόθηκε και το όνομα «Καρυάτιδα». Μάλλον πρόκειται για κατάλοιπο γκρεμισμένου σπηλαίου. Η περιοχή έχει πυκνή θαμνώδη και δενδρώδη βλάστηση.

15. Σπήλαιο Ζαβερδέλλα: Μικρό σπήλαιο που βρίσκεται στη βάση του βραχώδους σχηματισμού «Πέτρα Καψάλα», λίγο ψηλότερα του δασικού δρόμου από τον οικισμό Νεόκτιστα προς τον λόφο της Ηχούς. Αναφέρεται με αυτό το όνομα στο βιβλίο του Ηλία Στάβερη «ΓΙΑΝΝΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ – Όταν η αντίσταση στη βία περνάει τα σύνορα του θρύλου» εκδόσεις Παρασκήνιο – 2005. Χρησιμοποιήθηκε κατά την περίοδο του εμφυλίου πολέμου για την προσωρινή παραμονή μελών και οπαδών του ΚΚΕ που προορίζονταν να προωθηθούν για να ενταχθούν στον ΔΣΕ. Πρέπει ωστόσο να σχολιασθεί ότι η θέση ήταν ακατάλληλη για τον σκοπό αυτό.

16. Τρύπια σπηλιά: Μικρό διαμπερές σπήλαιο που βρίσκεται στις δυτικές κλιτύς του υψώματος Καφαλώνας του Ποικίλου όρους, σε υψόμετρο 240 μέτρων περίπου. Έχει κατεύθυνση ανατολική – δυτική σε μήκος 3 περίπου μέτρων.

17. Σπήλαιο ρεματιάς Δαφνίου: Μικρό σπήλαιο που βρίσκεται στις νότιες κλιτύς του Ποικίλου σε υψόμετρο 263 περίπου μέτρων, λίγο ψηλότερα από την κοίτη της ρεματιάς που εκκινεί ανατολικά του υψώματος 331 «Στεφάνι - Δαφνί» και απολήγει στην συνοικία Δαφνί του Χαϊδαρίου. Το άνοιγμά του έχει ανατολικό προσανατολισμό. Στα τοιχώματα και στην οροφή του έχει καπνιά και ίχνη παλαιότερης χρήσης.

18. Σπήλαιο Πόλιακ: Αποκαλύφθηκε από τις εργασίες λατόμευσης σε μικρό, ανενεργό σήμερα, λατομείο πίσω από το Ψ.Ν.Α. Δαφνίου σε υψόμετρο 198 μέτρων περίπου. Το άνοιγμα της εισόδου του έχει νοτιοανατολικό προσανατολισμό. Αποτελείται από δύο θαλάμους σε ημικυκλική διάταξη. Σταλακτιτικός διάκοσμος υπάρχει στην είσοδο και στην πρώτη αίθουσα. Ενδιαφέρον έχει η περίπτωση του

Πόλιακ. Ήταν Δανός ο οποίος ήλθε πεζή στην Ελλάδα γύρω στο 1990 με τελικό του προορισμό την ... Ινδία. Ήταν τύπος χίπυ και χρησιμοποίησε την σπηλιά ως κατοικία του για οκτώ περίπου χρόνια. Το εσωτερικό της διαμόρφωσε με ανακυκλώσιμα υλικά. Επισκεύασε δεξαμενή επάνω από το λατομείο στην οποία συγκέντρωνε το νερό της βροχής και το διοχέτευε με λάστιχο δίπλα από την είσοδο της σπηλιάς. Μάζευε φαγητό από τους κατοίκους της περιοχής και τα σκουπίδια. Τάιζε συστηματικά τα αδέσποτα σκυλιά της περιοχής κι ένα κοπάδι από αυτά τον ακολουθούσε μόνιμα. Συγκέντρωνε κουτάκια αλουμινίου και αφού έφτιαξε ένα μεγάλο σωρό από αυτά τα πούλησε σε επιχείρηση ανακύκλωσης. Με τον τρόπο αυτό συγκέντρωσε κάποια χρήματα κι έφυγε, για να συνεχίσει το ταξίδι του, γύρω στα 1998. Άφησε την σπηλιά πεντακάθαρη, αφού απομάκρυνε ότι είχε συγκεντρωθεί στην διάρκεια των χρόνων της παραμονής του.

19. Σπηλαιοβάραθρο Δρομέα: Βρίσκεται ψηλότερα από τον οικισμό Δαφνίου και νότια της κορυφής 331 Στεφάνι – Δαφνί του Ποικίλου όρους, σε υψόμετρο 240 μέτρων περίπου, δίπλα στον δασικό δρόμο από τον λόφο Ηχούς προς την κορυφογραμμή Κασκαντάμι. Αποκαλύφθηκε από την διάνοιξη του δασικού δρόμου. Εξερευνήθηκε από μέλη της ΕΣΕ την 30/12/2007. Το συνολικό του βάθος είναι περίπου 50 μέτρα με δύο κατεβάσματα. Έχει πλούσιο σταλακτιτικό διάκοσμο. Χρησιμοποιείται σε σεμινάρια και εκπαίδευση σπηλαιολογίας.

20. Σπηλαιοβάραθρο Δάσους Χαϊδαρίου: Βρίσκεται πίσω από το ΨΝΑ σε μικρή απόσταση από το κιόσκι της προέκτασης της οδού Αλ. Παπαναστασίου. Έχει βάθος 10 περίπου μέτρα και ευρύχωρη αίθουσα χωρητικότητας 20 ατόμων με μικρό σταλακτιτικό διάκοσμο (προσωπική επικοινωνία με τον σπηλαιολόγο Θωμά Λαμπρακόπουλο).

21. Σπήλαιο Πανός (Α.Σ.Μ. 0114). Βρίσκεται σε απόσταση 400 μέτρων νοτιοδυτικά της Μονής Δαφνίου, σε υψόμετρο 160 μέτρων περίπου με βορεινό άνοιγμα εισόδου. Έχει βάθος 11,50 μέτρα και μέγιστο πλάτος 7,80 μέτρα. Διαιρείται, με φυσικές προεξοχές, σε τρία τμήματα από τα οποία στα δύο πρώτα υπάρχουν υπολείμματα τοίχων που διαχώριζαν τα τμήματα του σπηλαίου. Προ της εισόδου υπάρχουν κατάλοιπα αναλημματικού τοίχου και άλλου που έφρασε το στόμιό της. Η ανάβαση σ' αυτό γίνεται από την βορειοδυτική πλευρά, μέσω μονοπατιού εν μέρει λαξευμένου, εν

μέρει κτιστού. Στο ανώτερο τμήμα του σχηματίζονταν μικρό πλακόστρωτο επίπεδο και ακολουθούσε ο αύλειος χώρος της εισόδου. Εκεί υπήρχε βωμός προσφοράς θυσιών στον Πάνα και στις Νύμφες. Στην ανατολική πλευρά του αύλειου χώρου ο αναλημματικός τοίχος σχημάτιζε ορθή γωνία κι έκλεινε το σπήλαιο και από αυτήν την πλευρά. Από μικρό άνοιγμα ξεκινούσε στενό, ανηφορικό και απόκρημνο μονοπάτι προς το βουνό ⁵. Το σπήλαιο ερευνήθηκε συστηματικά από τον Ιωάννη Τραυλό το έτος 1932. Τα ευρήματα της ανασκαφής το ανέδειξαν ως τόπο λατρείας του θεού Πάνα κατά τον 5^ο αιώνα π.χ.. Βρέθηκαν σπασμένα ειδώλια, λυχνάρι, όστρακα μελανόμορφων αγγείων κ.α. Στους χριστιανικούς χρόνους χρησιμοποιήθηκε ως καταφύγιο ασκητή, όπως μαρτυρείται και από μεγάλο σταυρό ζωγραφισμένο στην αριστερή πλευρά του σπηλαίου επάνω στο αρχαίο κονίαμα. Στους χρόνους της Τουρκοκρατίας χρησιμοποιήθηκε ως στάνη.

22. Σπήλαιο Νταβέλη: Βρίσκεται στον λόφο του Δρομοκαΐτειου, ψηλότερα από το νοσοκομείο, σε υψόμετρο 180 μέτρων περίπου, με ανατολικό άνοιγμα εισόδου. Στην προμετωπίδα του έχει τοποθετηθεί μεταλλική κατασκευή (ήδη διαρρηγμένη) για να παρεμποδίζεται η ελεύθερη πρόσβαση στο εσωτερικό του, βάθους 4 μέτρων περίπου. Στα τοιχώματά του υπάρχουν ανάγλυφα σχέδια που παραπέμπουν σε παραστάσεις ζώων, όμως δεν είναι σαφές αν αποτελούν έργο της φύσης ή ανθρώπου. Έχουν διατυπωθεί διάφορες θεωρίες για την προέλευση, τους συμβολισμούς τους και την λατρευτική χρήση του σπηλαίου με πιά γνωστή αυτή των μυστικών βραχογραφιών και της λατρείας χθόνιων θεοτήτων. Έχει γραφεί ότι υπάρχουν παραστάσεις ταυρικής μάσκας, κερασφόρου άνδρα, αίγαγρου, οφθαλμού, ιχθύων κ.α.

Σαφής είναι μόνον ανάγλυφη παράσταση που ομοιάζει με κεφάλι κερασφόρου θηλαστικού (κριού ή ελαφιού). Πρέπει ωστόσο να εξεταστεί μήπως πρόκειται για απολιθώματα ρουδιστών του Κρητιδικού τα οποία έχουν βρεθεί στην περιοχή. Τα τοιχώματα και η οροφή του σπηλαίου είναι καλυμμένα από πυκνή καπνιά. Στον περιβάλλοντα χώρο της εισόδου υπάρχουν σειρές αναλημματικών τοίχων, γεγονός που υποδηλώνει χρήση του σπηλαίου και κατά την αρχαιότητα, δεν γνωρίζουμε όμως

---

⁵ Κατά την άποψή μας το μονοπάτι αυτό δεν ανέρχονταν στο βουνό, όπως σημειώνει ο Τραυλός. Κινείτο σε ανατολική περίπου ισοϋψή, σε σχέση με σπήλαιο, κατεύθυνση, επάνω από φυσικές «τραβέρες» στους εκεί απόκρημνους βράχους, έως απότομη κατωφέρεια νότια του ιερού του Απόλλωνα (που υποθέτουμε ότι ευρίσκετο στη θέση της μονής Δαφνίου). Επρόκειτο δηλαδή για άλλη διαδρομή επικοινωνίας του ιερού με το σπήλαιο, που δεν γνωρίζουμε τον σκοπό που εξυπηρετούσε.

αν έχει διενεργηθεί σε αυτό αρχαιολογική έρευνα. Η ονομασία του ως σπήλαιο Νταβέλη είναι προφανώς αυθαίρετη. Ο καπετάνιος έχει ήδη στο περιουσιολόγιό του αρκετά σπήλαια στην Αττική και αλλού.

23. Σχισμένα βράχια: Βρίσκονται πλησίον της νοτιοδυτικής γωνίας της περίφραξης του βοτανικού κήπου Διομήδους, σε απόσταση 330 μέτρων από κλειστή στροφή του εκεί δασικού δρόμου, σε υψόμετρο 280 μέτρων περίπου. Ανατολικά τους απολήγει παλαιά διάνοιξη για την εγκατάσταση πυλώνων. Πρόκειται για βραχώδες σύμπλεγμα με εντυπωσιακές βαθιές σχισμές και κατακερματισμούς. Δύο από τις σχισμές αυτές είναι αρκετά ευρύχωρες ώστε να δημιουργούν φυσικούς διαδρόμους τύπου Κάνυον. Κάποιες άλλες σχισμές, στην ίδια θέση, φέρουν ίχνη πρόσφατης χρήσης ως καταλύματα. Σε κάποιο σημείο υπάρχει διάκλαση φραγμένη με βράχια που πιθανά καλύπτουν την είσοδο σπηλαίου.

24. Σπήλαιο στάνης: Βρίσκεται βόρεια της θέσης «πυροβολεία» του όρους Αιγάλεω, μεταξύ δύο δασικών δρόμων, σε υψόμετρο 300 περίπου μέτρων. Το άνοιγμά του έχει δυτικό προσανατολισμό. Είναι μικρό σπήλαιο, με καπνισμένη οροφή και ίχνη παλαιάς χρήσης του για την παραμονή αιγοπροβάτων. Στον περιβάλλοντα χώρο του υπάρχει ενδιαφέρον διαμπερές άνοιγμα σε σύμπλεγμα βράχων. Τα πετρώματά του αποτελούνται από λατύπες της κατωϊουρασικής περιόδου.

25. Σπήλαιο εξώστη: Βρίσκεται βόρεια της κορυφής Κούκος του Αιγάλεω, δίπλα σε δασικό δρόμο, σε υψόμετρο 230 μέτρων περίπου, με άνοιγμα εισόδου βορεινού προσανατολισμού. Αποτελείται από μία αίθουσα με θολωτή οροφή. Φέρει ίχνη παλαιάς χρήσης της από ποιμένες και ανάμματος φωτιάς στο βάθος της. Εμπρός του υπάρχει ενδιαφέρον φυσικό άνδηρο στο οποίο πρέπει να ανέλθει κάποιος από τον δρόμο προκειμένου να επισκεφτεί την σπηλιά.

26. Σπήλαιο Προκρούστη: Βρίσκεται στις βόρειες κλιτύς του Αιγάλεω, ανατολικά του σπηλαίου Αφαίας, σε υψόμετρο 200 μέτρων περίπου, στη βάση βραχώδους συμπλέγματος με άνοιγμα βορειοανατολικό. Αποτελείται από μία αίθουσα με θολωτή, εν μέρει καπνισμένη, οροφή και ξερολιθιά στην είσοδό του. Είναι μισοκρυμμένο από πουρνάρια σε δενδρώδη μορφή. Στον περιβάλλοντα χώρο υπάρχουν ίχνη επίπεδης διαμόρφωσης και αναλημματικού τοίχου. Υπάρχουν ακόμη ίχνη χρήσης του για

φύλαξη αιγοπροβάτων και πρόσφατα ως καταλύματος. Τα ίχνη των εξωτερικών διαμορφώσεων ενδεχόμενα να έχουν αρχαιολογικό ενδιαφέρον. Η ονομασία δόθηκε επειδή, κατά την μυθολογία, ο Προκρούστης ενέδρευε στην κοιλάδα του Δαφνίου.

27. Σπήλαιο Αφαίας (ΑΣΜ 8520): Βρίσκεται στις βόρειες κλιτύς του όρους Αιγάλεω, 90 μέτρα ψηλότερα από τον δασικό δρόμο που εκκινεί από τον οικισμό Αφαίας προς το δυτικό όριο του Βοτανικού Κήπου Διομήδους, σε υψόμετρο 160 μέτρων περίπου. Ανακαλύφθηκε από παιδιά της περιοχής και εξερευνήθηκε πρόσφατα, το 2008, από την Ε.Σ.Ε. Όπως αναφέρεται στην ιστοσελίδα της ΕΣΕ, το σπήλαιο δημιουργήθηκε από την διεύρυνση μιας διάκλασης και αναπτύσσεται κατά μήκος της με διεύθυνση ΒΔ-ΝΑ και μέση κλίση 50°. Η είσοδος του είναι στενή και κατωφερική και το εσωτερικό του δαιδαλώδες. Οι πολλές κατακρημνίσεις κάνουν δύσκολη την εξερεύνηση και την πλήρη χαρτογράφησή του. Έχουν χαρτογραφηθεί τα ¾ του σπηλαιίου. Έχει πλούσιο σταλακτιτικό και σταλαγματικό διάκοσμο (κουρτίνες, κολώνες, ελικίτες, μικρές λιθωματικές λεκάνες κ.α.). Θεωρείται ως ένα από τα ωραιότερα σπήλαια της Αττικής. Στο εσωτερικό του ζουν δολιχόποδα, αράχνες και έντομα. Υπάρχουν ακόμη πολλές ρίζες που κρέμονται από την οροφή και εισχωρούν στο δάπεδό του. Η επικλινή μορφολογία του και οι κατακρημνίσεις δεν το καθιστούν κατάλληλο για τουριστική εκμετάλλευση. Η είσοδος δεν συνιστάται χωρίς την συνοδεία έμπειρου σπηλαιολόγου. Πρέπει να τεθεί σε καθεστώς περιβαλλοντικής προστασίας.

28. Σπηλαιοβάραθρο Κόκκινου Βράχου: Βρίσκεται επάνω από τα ναυπηγεία Σκαραμαγκά, όπου βραχώδες σύμπλεγμα που σύμφωνα με ενδείξεις, ονομάζονταν «Κόκκινος Βράχος», σε υψόμετρο 250 μέτρων περίπου. Πρόκειται για την χαμηλότερη προεξοχή της Παληόραχης που εκτείνεται δυτικά της κορυφής Κούκος. Εξερευνήθηκε τον Φεβρουάριο 2014 από κλιμάκιο της ΕΠΣΝΕ. Το βάθος του είναι 15 μέτρα και εκτείνεται σε μήκος 40 μέτρων. Στο εσωτερικό του υπάρχει σταλακτιτικός διάκοσμος.

29. Βάραθρο Παληόραχης (5): Βρίσκεται ψηλότερα από το προηγούμενο, σε υψόμετρο 365 μέτρων περίπου, στο βόρειο πρηνές του εκεί βραχώδους συμπλέγματος, στη μέση της Παληόραχης (5), που ανυψώνεται μέσα από το εκεί πευκοδάσος. Η είσοδος του είναι στενή. Έχει καμινοειδές σχήμα και φαίνεται να κατεβαίνει σε ικανό βάθος. Δεν έχει εξερευνηθεί.

30. Σπήλαιο του τρωγλοδύτη I: Βρίσκεται δυτικά της κορυφής «Κούκος» του Αιγάλεω στη βάση της πρώτης βραχώδους προεξοχής της Παληόραχης ⁶, σε υψόμετρο 410 μέτρων περίπου, με βορειοδυτικό προσανατολισμό εισόδου. Αποτελείται από μία αίθουσα. Εμπρός του απλώνεται μικρό κατηφορικό λειβάδι περιβαλλόμενο από πευκοδάσος. Ο περιβάλλον χώρος φέρει ίχνη παλαιάς ποιμενικής χρήσης. Το εσωτερικό της σπηλιάς φέρει ίχνη και πρόσφατης χρήσης ως καταλύματος. Στα δεξιά της εισόδου της έχει ζωγραφηθεί κόκκινος σταυρός. Επάνω από την σπηλιά υπάρχει αξιόλογη θέση με ευρεία θέαση προς την Σαλαμίνα, τον κόλπο της Ελευσίνας, τα βουνά της δυτικής Αττικής και το Θριάσιο Πεδίο.

31. Σπήλαιο του τρωγλοδύτη II: Βρίσκεται σε μικρή απόσταση από το προηγούμενο και λίγο χαμηλότερα. Έχει τοξωτή είσοδο και χαμηλή αίθουσα που εκτείνεται όμως σε βάθος αρκετών μέτρων. Φέρει ίχνη πρόσφατης χρήσης ως καταλύματος.

32. Σπήλαιο τριών οπών: Βρίσκεται δυτικά της ράχης του Κούκου Αιγάλεω ⁷, 90 – 100 μέτρα βορειοανατολικά της απόληξης του εκεί δασικού δρόμου, στη βάση της μακριάς ορθοπλαγιάς, σε υψόμετρο 380 μέτρων περίπου. Έχει δύο εισόδους με βορειοδυτικό προσανατολισμό και οπή στην οροφή που μπορούσε να χρησιμεύει ως φυσική καμινάδα για την απαγωγή καπνού από το εσωτερικό της. Σε κοντινή απόσταση υπάρχουν ερείπια μαντριών. Μπροστά της βρίσκεται μικρό ξέφωτο και πυκνό πευκοδάσος.

33. Σπηλιά του κομμένου πεύκου: Βρίσκεται δυτικά του προηγούμενου, σε υψόμετρο 370 μέτρων περίπου, στο ύψος της απόληξης του δασικού δρόμου, όπου και πυλώνας. Δεν είναι ορατή ούτε από την επάνω πλευρά της ράχης του Κούκου, ούτε από κάτω κατά μήκος της βάσης της ορθοπλαγιάς, αφού βρίσκεται σε πατάρι

⁶ Παληόραχη: Ψευδοράχη που εκτείνεται δυτικά της κορυφής Κούκος του Αιγάλεω. Ξεχωρίζουν τρεις διαδοχικές βραχώδεις προεξοχές της με υψόμετρα 420, 370 και 270 μέτρα αντίστοιχα, ενώ τα ενδιάμεσα τμήματά τους φαίνεται να έχουν καταβυθισθεί.

⁷ Ράχη του Κούκου: Πρόκειται για την ράχη που, από τα δυτικά της κορυφής Κούκος του όρους Αιγάλεω, εκτείνεται σε νοτιοδυτική κατεύθυνση και απολήγει σε αυχένα πέραν του οποίου ανυψώνεται το βουνό Σκαραμαγκά. Η νοτιοανατολική της πλευρά είναι ομαλή και πετρώδης με χαμηλή βλάστηση και αραιά πεύκα, ενώ η βορειοδυτική της κόβεται απότομα σχηματίζοντας διαδοχικές ορθοπλαγιές κάτω από τις οποίες απλώνεται πλούσιο πευκοδάσος. Κατά μήκος της κορυφογραμμής της έχει διανοιχθεί εκατέρωθεν αδιέξοδος δασικός δρόμος.

της. Από επάνω της υπάρχει κομμένος πεύκος του οποίου τα λιανόκλαδα έχουν ριχτεί δίπλα στην είσοδό της. Προσεγγίζεται από μεν την κορυφογραμμή της ράχης μέσω φυσικού περάσματος ανάμεσα στους κάθετους βράχους, από δε την βάση της ορθοπλαγιάς μέσω απότομης ανηφορικής ράμπας. Η είσοδός του είναι μία φαρδιά λοξή σχισμή, πλάτους περίπου 2,5 μέτρων, καλυμμένη εν μέρει με ξερολιθιά. Το μέγιστο ύψος της είναι 2 μέτρα. Αποτελείται από μία αίθουσα βάθους περίπου 10 μέτρων. Η οροφή της είναι καπνισμένη και έχει ίχνη πρόσφατης κατοίκησης.

34. Σπηλαιοβάραθρο Μιχάλη: Βρίσκεται δίπλα στην απόληξη αδιέξοδου δασικού δρόμου νοτιοδυτικά της κορυφής «Κούκος» του Αιγάλεω, σε υψόμετρο 420 μέτρων περίπου. Εξερευνήθηκε το Νοέμβριο 2012 από τα μέλη της ΕΣΕ Θάνο Ξανθόπουλο, Θωμά Λαμπρακόπουλο. Το στόμιό του καλύπτεται από φυλλώματα πουρναριών και δεν διακρίνεται εύκολα.

35. Σπήλαιο Ηρώου ⁸ Κορυδαλλού ⁹: Μικρή σπηλιά. Βρίσκεται στις δυτικές κλιτύς του όρους Αιγάλεω, σε υψόμετρο 165 μέτρων περίπου, σε νοητή ευθεία χαμηλότερα από τη μόνιμη εγκατάσταση κυψελών που βρίσκεται δίπλα σε δασικό δρόμο προς την λ. Σχιστού. Στο μέσον του βρίσκεται μεγάλος σταλαγμίτης. Στην θέση βρίσκονται λείψανα αρχαιοτήτων και ερείπια φρουκτωρίας. Πιθανόν το σπήλαιο να είχε λατρευτική σημασία κατά την αρχαιότητα, μια και, όπως μαρτυρείται, κατά τον προηγούμενο αιώνα, υπήρχαν εκεί άφθονα όστρακα αναθηματικών μελανόμορφων αγγείων. Έχει διατυπωθεί η υπόθεση ότι στην θέση αυτή υπήρχε το ιερό της Σωτήρος Κούρης (προσωνύμιο της Περσεφόνης) που η ύπαρξή του στο όρος Κορυδαλλός αναφέρεται από αρχαίους συγγραφείς.

36. Τρύπια σπηλιά Κορυδαλλού: Βρίσκεται λίγο χαμηλότερα από την προηγούμενη. Φαίνεται να δημιουργήθηκε από κατακρήμνιση της οροφής σπηλαίου.

---

⁸ Ηρώον: Γενική ονομασία θέσεων όπου υπάρχουν ίχνη αρχαίων κτισμάτων τα οποία δεν έχουν ταυτοποιηθεί

⁹ Κορυδαλλός: Παλαιότερη, και κατά την αρχαιότητα, ονομασία όλου του νότιου τμήματος του όρους Αιγάλεω.

37. Αλεπότρυπα: Βρίσκεται στις βορειοδυτικές απόκρημνες πλαγιές του Χαλασμένου Βουνού στο Αιγάλεω. Πρόκειται για σπηλιά με στενό στόμιο εισόδου, απ' ¹⁰όπου εισέρχεται κανείς έρποντας. Στο εσωτερικό του, όπου χωρεί καθιστός ο επισκέπτης, υπάρχει στενό βάραθρο, από το οποίο δεν χωρεί άνθρωπος αλλά φαίνεται να προχωρεί σε ικανό βάθος. Υπάρχει επίσης μικρή στοά που οδηγεί σε άλλη έξοδο χαμηλότερα. Τα άφθονα ίχνη δείχνουν ότι η σπηλίτσα χρησιμοποιείται από κάποιο ζώο, το πιθανότερο αλεπού.

38. Σπήλαιο Βουνού Σκαραμαγκά: Βρίσκεται στην βορειοανατολική βάση του υψώματος «Βουνό Σκαραμαγκά» πλησίον της στροφής δασικού δρόμου, σε υψόμετρο 320 περίπου μέτρων. Υπάρχει εκεί επιμήκης καθίζηση του εδάφους, ενδεχόμενα ρήγμα. Απαιτείται μικρή κάθοδος για να εισέλθει κανείς στο εσωτερικό του. Αποτελείται από μία ευρύχωρη αίθουσα. Παρ' όλο που βρίσκεται πλησίον του δρόμου δεν εντοπίζεται εύκολα εξαιτίας του έντονου φυσικού ανάγλυφου της περιοχής.

39. Σπήλαιο Νυμφαίο ή Μοσχοσπηλιά: Βρίσκεται στη νοτιοανατολική πλαγιά του υψώματος «Βουνό Σκαραμαγκά», σε υψόμετρο 250 περίπου μέτρων, βόρεια του νεκροταφείου Σχιστού. Το άνοιγμα της εισόδου του έχει ανατολική κατεύθυνση. Στον χάρτη δυτικής Αττικής του Wordsworth Christopher – 1832-1833 με τον τίτλο «ELEUSIS» (σε «GREECE, PICTORIAL, DESCRIPTIVE AND HISTORICAL – LONDON 1853») σημειώνεται το όνομα «Numphaeum» και σε δημοσίευμα της εφημερίδας «ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΤΑΧΥΔΡΟΜΟΣ» της 10/2/1928 αναφέρεται ως «Μοσχοσπηλιά». Εσφαλμένα λοιπόν ονομάστηκε «άνωνυμο Σχιστού».

Πρόκειται για ευρύχωρο σπήλαιο μεγάλης γεωμορφολογικής και αρχαιολογικής αξίας. Στα δεξιά της εισόδου υπάρχει δίοδος καθόδου στο εσωτερικό του που αποτελείται από δύο ανώτερα επίπεδα, ακολουθεί κλίμακα σμιλεμένη στο βράχο, σάρα και το τρίτο επίπεδο, όπου και τομές των γενόμενων ανασκαφών. Στα δύο ανώτερα επίπεδα υπάρχουν ερείπια κτισμάτων και διαμορφώσεων. Στο κατώτερο τρίτο επίπεδο υπάρχουν κατακρημνισμένοι ογκόλιθοι, λίγοι σταλακτίτες και σταλαγμίτες, ενώ στα αριστερά υπάρχει άνοιγμα που οδηγεί χαμηλότερα και λειασμένα πετρώματα που ίσως μαρτυρούν την κάποτε διέλευση υπόγειου ποταμού. Στον περιβάλλοντα χώρο

---

¹⁰ Χαλασμένο βουνό: Βρίσκεται βόρεια του αυχένα Ράχης Κούκου – Βουνού Σκαραμαγκά. Πρόκειται για ύψωμα 350 μ περίπου που βορειοανατολικά και νοτιοδυτικά του έχει κατακρημνισθεί και κερματιστεί σε μεγάλους ογκόλιθους.

υπάρχει μεγάλη συκιά στη μέση υπολλειμμάτων ορθογώνιου κτίσματος από ογκόλιθους και άλλα ίχνη ανθρώπινων κατασκευών και διαμορφώσεων. Στην οροφή του σπήλαιου υπάρχει φυσική οπή ικανής διαμέτρου που θα μπορούσε να εξυπηρετεί ανάγκες φωτισμού και απαγωγής καπνού των μεσολιθικών ή και των επόμενων ενοίκων του.

Στο σπήλαιο έχουν διενεργηθεί ανασκαφικές έρευνες από την Εφορεία Παλαιoανθρωπολογίας – Σπηλαιολογίας Ν. Ελλάδας, οι οποίες δεν έχουν ολοκληρωθεί. Σύμφωνα με τις σχετικές δημοσιεύσεις αναδεικνύεται συνεχής χρήση του από την Παλαιολιθική Εποχή μέχρι τους μεταβυζαντινούς και νεότερους χρόνους, ως χώρου κατοίκησης του προϊστορικού ανθρώπου και μεταγενέστερα για λατρευτικούς σκοπούς (από εκεί και το όνομα Νυμφαίο). Ιδιαίτερη σημασία έχει η εύρεση σε αυτό λιθοτεχνίας οψιανού που η χρήση του χρονολογήθηκε πριν από 15.000- χρόνια, γεγονός που καθιστά το σπήλαιο ως την παλαιότερη γνωστή θέση κατοίκησης του προϊστορικού ανθρώπου στην Αττική, αντίστοιχης σημασίας με τα σπήλαια Φράγχθι Αργολίδας, Θεόπετρας Καλαμπάκας κ.α.. Επίσης έχει επιβεβαιωθεί η παρουσία στο σπήλαιο της Μέσης Νεολιθικής, της Νεότερης Νεολιθικής I και II, όπως και της Πρώϊμης Εποχής του Χαλκού. Στο ίδιο σπήλαιο έχουν βρεθεί οργανικά και αρχαιοβοτανικά κατάλοιπα διατροφής και οικονομίας θηρευτών, που δίνουν, μεταξύ άλλων, πολύτιμα στοιχεία για την χλωρίδα και πανίδα της περιοχής κατά την προϊστορική περίοδο και αποτελούν αντικείμενο συνεχιζόμενης επιστημονικής έρευνας. Στα φυτικά διατροφικά κατάλοιπα, μεταξύ άλλων, περιλαμβάνονται άγρια δημητριακά, άγρια όσπρια, καρποί άρκευθου, κοκορεβυθιάς, σαμπούκου, κράνα και σύκα. Οι συκιές, οι άρκευθοι και οι κοκορεβυθιές εξακολουθούν να αφθονούν στην περιοχή, ενώ δεν υπάρχουν πλέον σαμπούκοι και κρανιές. Ζωϊκής προέλευσης διατροφικά κατάλοιπα ανήκουν σε ελαφοειδή, ιπποειδή, λαγούς, πτηνά, σαλιγκάρια και θαλασσινά. Το σπήλαιο έχει ενταχθεί στον κατάλογο των αρχαίων μνημείων του ΥΠΠΟ.

40. Σπήλαιο του ερημίτη: Βρίσκεται, σε δυσπρόσιτη, για τον απλό περιπατητή, θέση, στο δυτικό πρoνές της ρεματιάς νότια του κυνηγετικού περίπτερου στο όρος Αιγάλεω, σε υψόμετρο 260 περίπου μέτρων, με άνοιγμα εισόδου ανατολικό σε ημικυκλικό σχήμα. Αποτελείται από έναν κύριο θάλαμο διαστάσεων 4 μέτρων πλάτους, 4 μέτρων βάθους και 2 μέτρων ύψους, περίπου. Στην αριστερή πλευρά υπάρχει δεύτερος στενός μικρός θάλαμος. Υπάρχει ενεργή σταγονορροή. Χαμηλότερα υπάρχει και άλλη

σπηλίτσα μικρού βάθους. Ο περιβάλλον χώρος έχει στοιχειώδη διαμόρφωση με ξερολιθιές. Φέρει ίχνη πρόσφατης κατοίκησης. Ονομάστηκε «του Ερημίτη» εξαιτίας της κατοίκησης του και της απομονωμένης του θέσης. Ο ένοικός του, αποβίωσε πριν από δύο χρόνια.

41. Κόκκινη σπηλιά: Βρίσκεται νότια της θέσης «Πυροβολεία» του όρους Αιγάλεω, σε υψόμετρο 345 περίπου μέτρων. Το ευρύχωρο άνοιγμά της έχει νοτιοανατολικό προσανατολισμό. Φέρει ίχνη παλαιότερης χρήσης της για σταύλισμα αιγοπροβάτων. Είναι ορατή από την πλευρά της Νίκαιας. Το όνομά της σημειώνεται και στον χάρτη της δυτικής Αττικής του Wordsworth Christopher , 1832-1833.

42. Ορυχείο σιδήρου: Βρίσκεται στην βορειοανατολική πλαγιά του υψώματος «Κάνιαρης» του όρους Αιγάλεω, σε υψόμετρο 195 περίπου μέτρων, ψηλότερα από τη κλειστή στροφή του δρόμου που συνδέει την Ιερά Οδό με το Σχιστό Κορυθαλλού. Η περιοχή περιλαμβάνεται στα όρια του Βοτανικού Κήπου Διομήδους. Υπήρχαν και άλλες εισοδοί του ορυχείου που έχουν φραχθεί ή μπαζωθεί. Το Ορυχείο λειτούργησε από το 1900 έως το 1940 περίπου από την εταιρεία του Ελληνικού Πυριτιδοποιείου. Εξορύσσονταν κοκκώδης λειμωνίτης (είδος σιδηρομεταλλεύματος) με υπόστρωμα το πυριτικό ορυκτό σερπεντίνης. Το εσωτερικό του εξερευνήθηκε από μέλη της Ε.Σ.Ε. την 11/2/2010 και χαρτογραφήθηκε σε μήκος 100 περίπου μέτρων. Το βαθύτερο σημείο από την είσοδο φτάνει τα 21 μέτρα.

43. Σπήλαιο λατομείου «Αλκυών»: Η υπ' αριθμό 29776/307/1959 απόφαση του Υπουργού Εθν. Παιδείας και Θρησκευμάτων (ΦΕΚ 119/2-4-1959 τ. Β'), χαρακτήρισε ως τοποθεσία που χρήζει ειδική προστασία (νόμος 1469/1950) «τον προς την βορείαν παρυφήν της χαράδρας Γεώργιζα εν τη Κοινότητι Πετρουπόλεως Αττικής χώρον, εντός του λατομείου Β. Μουρίκη και Σία, εις ον ευρέθη σπήλαιον σταλακτιτών». Το σπήλαιο αυτό αποκαλύφθηκε το 1958 κατά τη διάρκεια εργασιών στο λατομείο «Αλκυών» όπου λειτουργούσε η επιχείρηση Β. Μουρίκη και Σία, εκεί όπου σήμερα βρίσκεται το δημοτικό γκαράζ της Πετρούπολης. Επρόκειτο για μικρό σπήλαιο με πλούσιο όμως σταλακτιτικό διάκοσμο, το οποίο, παρά τον χαρακτηρισμό του ως προστατευόμενου, καταστράφηκε με ανατίναξη, για να μην διακοπεί η λειτουργία του λατομείου.

44. Θρακιά Πέτρας Καψάλα: Αναφέρεται ότι ευρίσκεται επάνω από την βραχώδη έξαρση Πέτρα Καψάλα: *«Ανωθεν της Πέτρας Καψάλας είναι η «Θρακιά», τρύπα εις το έδαφος, μη έχουσα πυθμένα»* (ΕΜΠΡΟΣ της 30/11/1922). Δεν έχει εντοπισθεί.

45. Σπηλαιοβάραθρο σε προβούνια Αιγάλεω: Αναφέρεται ότι ευρίσκεται νότια του υψώματος της Ζαβερδέλλα (υψ. 178) *«Εις την νότιον πλευράν της είνε η Σκασμένη Πέτρα (σκούρ ί τσάρ.) Πρόκειται περί ρωγμής βαθείας εις το βραχώδες έδαφος του βουνού»* (ΕΜΠΡΟΣ της 30/11/1922). Ισως πρόκειται για την θέση «ΣΠΑΣΜΕΝΗ ΠΕΤΡΑ» που σημειώνεται στον χάρτη του Εθνικού Κτηματολογίου.

Μάρτης 2020

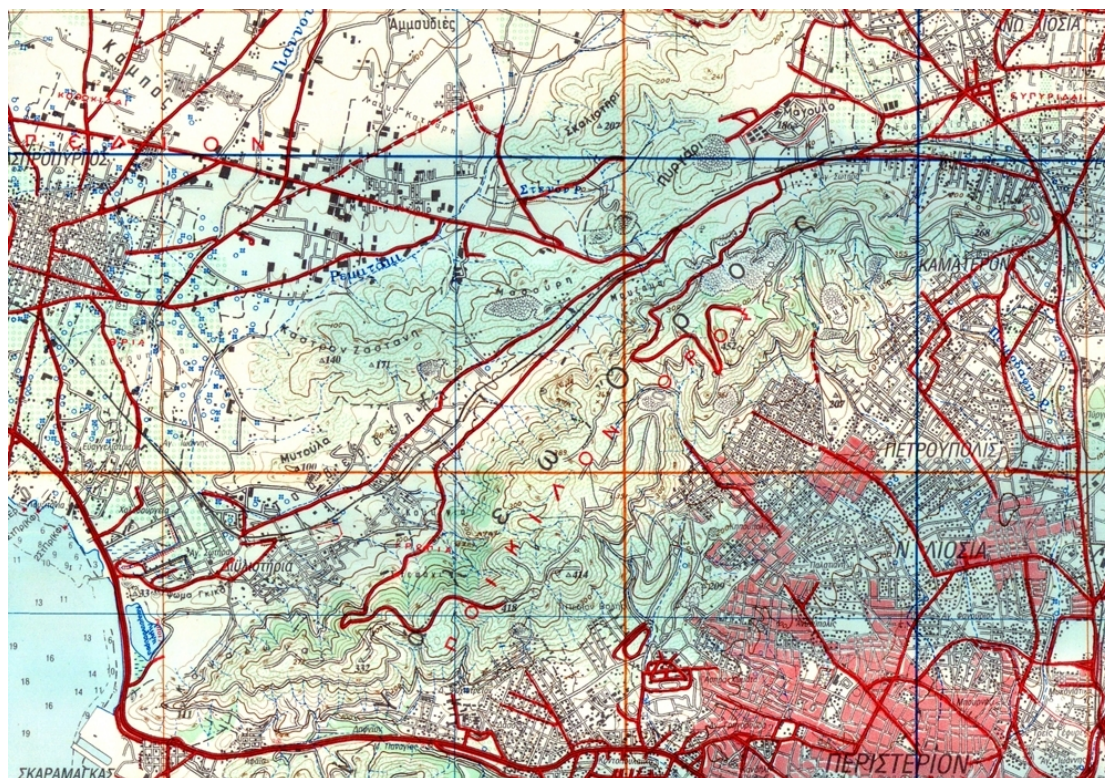
Τάσος Λύτρας (lytras812@gmail.com)

Νομικός – ερευνητής της Φύσης και της Ιστορίας του όρους Αιγάλεω

Μέλος της Ε.Β.Ε. – τέως διευθυντής του Φ.Δ. Πάρκου Τρίτση

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΧΑΡΤΩΝ – ΑΠΟΤΥΠΩΣΕΩΝ

Το Ποικίλο όρος σε απόσπασμα χάρτη της ΓΥΣ – φ. Ελευσίς 1987

Κλίμακα 1:50.000

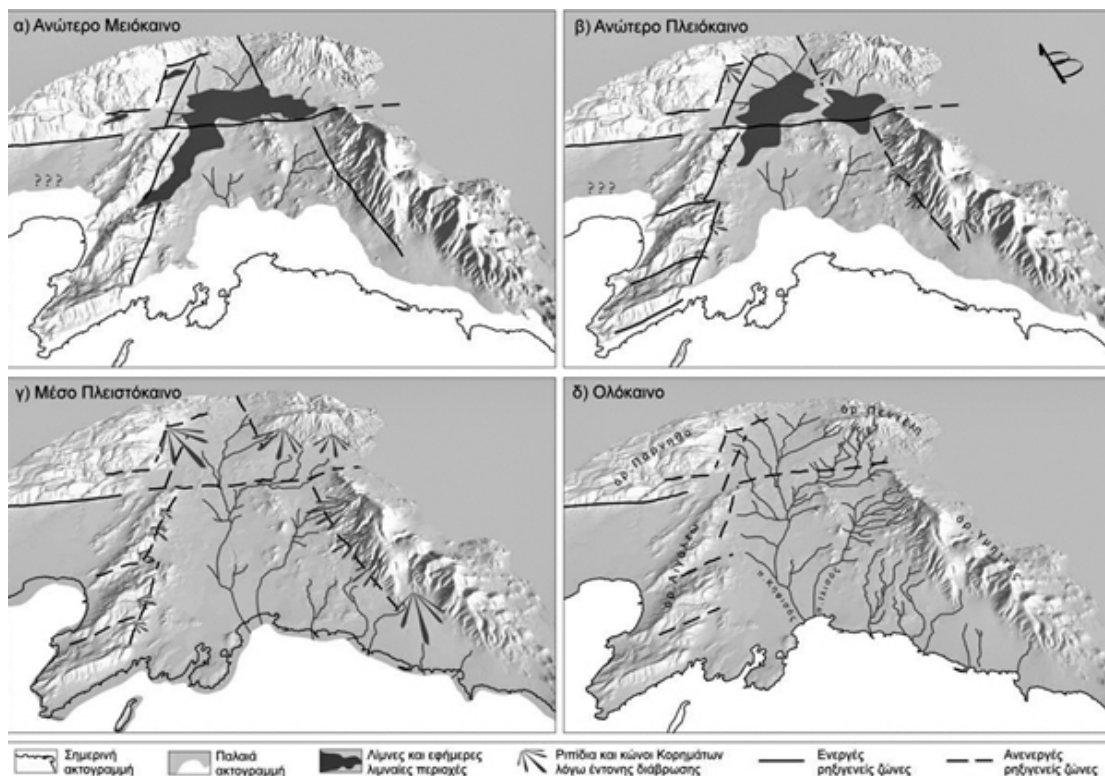

Το όρος Αιγάλεω σε απόσπασμα χάρτη της ΓΥΣ – φ. Αθήναι – Πειραιάς, 1992

Κλίμακα 1:50.000

Απόσπασμα χάρτη της Αττικής του Christopher Wordsworth από το βιβλίο του GREECE PICTORIAL, DESCRIPTIVE AND HISTORICAL – LONDON 1853. Σημειώνονται θέσεις σπηλαίων του όρους Αιγάλεω.

Παλαιογραφικές αναπαραστάσεις του λεκανοπεδίου Αθηνών

Πηγή: Δελτίο ΕΓΕ 2004 - Πρακτικά 10^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΩΝ

Το σπήλαιο Μαρίνη

Οι σπηλαιολόγοι Θωμάς Λαμπρακόπουλος και Θάνος Ξανθόπουλος στο στόμιο του βάραθρου Ταμπουριών.

Σπήλαιο Βορεινού

Σπήλαιο Στρώματος

Σπήλαιο Κούκου Ζαχαρίτζας

Σπήλαιο στο Βορό

Σπήλαιο ψόφιου γαϊδάρου

Βάραθρο τραίνου

Σπέλα Λεφινιώτη

Το κώλωμα κοντά στην Σπέλα Λεφινιώτη. Αριστερά διακρίνεται η σμιλεμένη εσοχή που θα μπορούσε να είναι αναθηματική.

Το σπήλαιο στην κοίτη του φαραγγιού Ζαστάνι και τμήμα του σταλακτιτικού του διάκοσμου

Τρύπα Ζαστάνι

Τρύπα Ζαστάνι – Τμήμα του εσωτερικού

Τρύπα Ζαστάνι – Η δεξαμενή

Σπήλαιο Στεφάνι

Σπήλαιο Στεφάνι (Φωτ. Βασίλης Πανταβός)

Σπήλαιο Καρυάτιδας

Σπήλαιο Καρυάτιδας – Η μορφή

Σπήλαιο Καρυάτιδας (Φωτ. Βασίλης Πανταβός)

Σπήλαιο Ζαβερδέλλα (Φωτ. Γιώργος Βηλαράς)

Τρύπια σπηλιά Καψαλώνα

Σπήλαιο ρεματιάς Δαφνίου

Σπήλαιο Πόλιακ – Η είσοδος

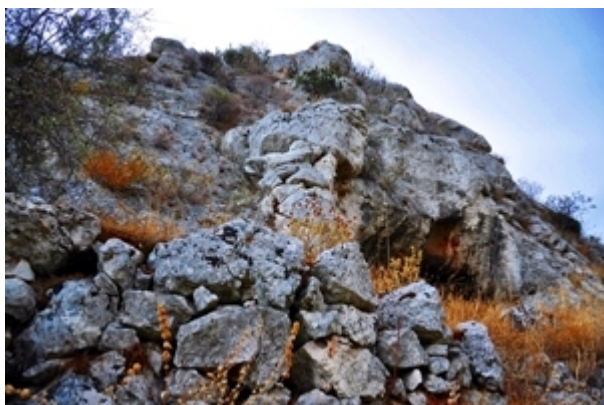

Βάραθρο δρομέα – Η είσοδος

Βάραθρο δρομέα – Αποψη του εσωτερικού διάκοσμου (Φωτ. Caveworld – Anastasia Elf)

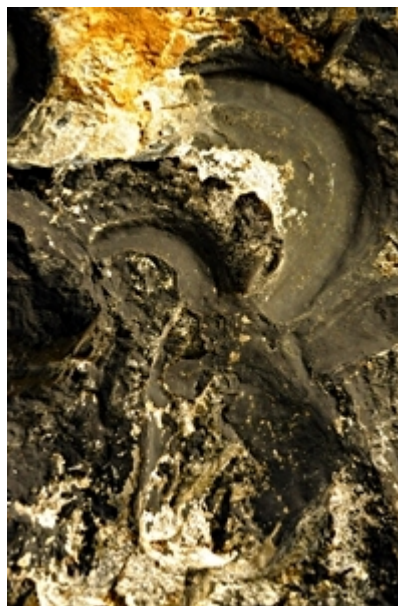
Σπήλαιο Πανός – Ο ανατολικός αναλημματικός τοίχος

Σπήλαιο Πανός – Αποτύπωση I. Τραυλού

Σπήλαιο Νταβέλη – Η είσοδος

Σπήλαιο Νταβέλη – Η «βραχογραφία»
του κριού ή ελαφιού

Σχισμένα βράχια – Αποψη

Σπήλαιο στάνης

Σπήλαιο εξώστη

Σπήλαιο Προκρούστη – Η είσοδος από το εσωτερικό
(Φωτ. Γιώργος Βηλαράς)

Σπήλαιο Προκρούστη

© Loukas Hapsis

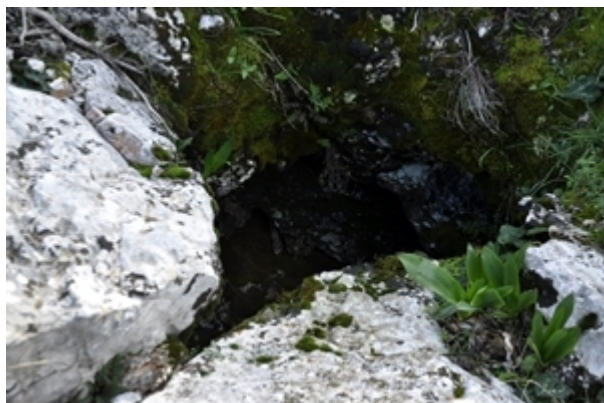
Σπήλαιο Αφαίας (Φωτ. Λουκάς Χατσής από «Αρχεῖον Πολιτισμού»)

Σπήλαιο Αφαίας (Φωτ. Γιώργος Οικονομίδης από αρχείο ΕΣΕ)

Σπήλαιο Αφαίας – Αποτύπωση Πέλη Φιλιππάτου (Αρχείο ΕΣΕ)

Βάραθρο Κόκκινου Βράχου – Η είσοδος

Βάραθρο Παληόραχης – Η θέση

Σπήλαιο τρωγλοδύτη I

Σπήλαιο τρωγλοδύτη II

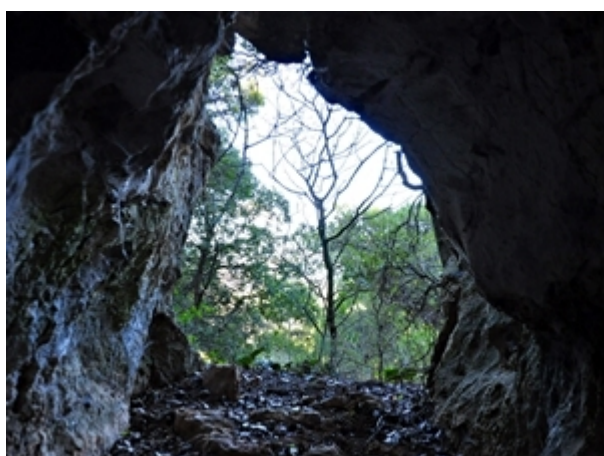
Σπήλαιο τριών οπών

Σπήλαιο του κομμένου πεύκου

Σπήλαιο Ηρώου Κορυδαλλού

Σπήλαιο αλεπότρυπας από το εσωτερικό

Σπήλαιο βουνού Σκαραμαγκά

Σπήλαιο Νυμφαίο – Η είσοδος και το πρώτο επίπεδο

Σπήλαιο Νυμφαίο – Η είσοδος από το 2^ο επίπεδο

Σπήλαιο Νυμφαίο ή Μοσχοσπηλιά – Η είσοδος και ο περιβάλλον χώρος

Σπήλαιο Νυμφαίο – Η εσωτερική κλίμακα

Σπήλαιο Νυμφαίο– Σταλακτιτικός διάκοσμος
(Φωτ. Γιώργος Κόκκινος)

Σπήλαιο ερημίτη

Κόκκινη σπηλιά

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Νίκου Νέζη «Τα Βουνά της Αττικής» (εκδ. Κληροδότημα Αθ. Λευκαδίτη/Ε.Ο.Ο.Α. – ΑΝΑΒΑΣΗ, Αθήνα 2002),
- Νικ. Συμεωνίδη «Ξενάγηση στον χώρο των απολιθωμάτων της Αττικής»,
- Παπανικολάου – Μπάση – Κράνης – Δανάμος «Παλαιογραφική εξέλιξη του Λεκανοπεδίου Αθηνών από το Ανω Μειόκαινο έως σήμερα» σε Δελτίο της Ελληνικής Γεωλογικής Εταιρείας τομ. XXXVI, 2004,
- Α. Α. Τάταρη «ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΕΠΙ ΤΗΣ ΔΟΜΗΣ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΣΚΑΡΑΜΑΓΚΑ ΟΡΟΥΣ ΑΙΓΑΛΕΩ – ΠΕΙΡΑΙΩΣ – ΑΘΗΝΩΝ», Αθήνα 1966,
- Α. Παπαθανάσογλου, Μαρία-Μυρτώ Παινέση «Τα σπήλαια και η προστασία τους», Ανεξάρτητη Αρχή τ.2 2006, εκδ. Αντ. Σάκκουλα,
- Χρονογράφημα «ΠΕΖΟΠΟΡΟΥ» (Δημήτρη Χατζόπουλου) με τίτλο «ΚΟΡΥΦΟΓΡΑΜΜΗ ΑΙΓΑΛΕΩ» στην εφημερίδα «ΕΜΠΡΟΣ» της 9/12/1922,
- Χρονογράφημα «ΠΕΖΟΠΟΡΟΥ» (Δημήτρη Χατζόπουλου) με τίτλο «ΖΑΣΤΑΝΗ ΤΟΥ ΑΙΓΑΛΕΩ» στην εφημερίδα «ΕΜΠΡΟΣ» της 5/12/1922,
- Ιωάννου Τραυλού «Το σπήλαιον του Πανός παρά το Δαφνί» ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ 1936-1937,
- Χάρη Δεληγιώργη – Αλεξοπούλου, Αρχαιολόγου, μέλους ΕΣΕ «ΣΠΗΛΑΙΑ ΤΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ ΑΦΙΕΡΩΜΕΝΑ ΣΤΗ ΛΑΤΡΕΙΑ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΠΑΝΑ» Περιοδικό Αρχαιολογία 16/6/2011,
- (N. Laskaris, A. Sampson, F. Mavridis, I. Liritzis: Late Pleistocene/Early Holocene seafaring in the Aegean: new obsidian hydration dates with SIMS-SS method, σε Journal of Archaeological Science 38 - 2011
- (Φ. Μαυρίδης – Λ. Κορμαζοπούλου σε «Ανώνυμο Σπήλαιο Σχιστού Κερατσινίου: Η ανασκαφή των ετών 2006-2007 – Αρχαιολογικά ανάλεκτα εξ Αθηνών – τ. 40-41 (2007-2008)
- Γ. Κοτζαμάνη, Από τη συλλογή στην καλλιέργεια: αρχαιοβοτανική διερεύνηση των πρώιμων σταδίων εκμετάλλευσης των φυτών και της αρχής της γεωργίας στον ελλαδικό χώρο – Σπήλαιο Θεόπετρας, Σχιστού, Σιδάρι, Ρεβένια – διδακτορική διατριβή ΑΠΘ – Θεσσαλονίκη 2010.

ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΟΙ ΤΟΠΟΙ

<http://www.arxeion-politismou.gr/2017/05/Spileo-Afaias.html>

<http://ese.edu.gr/category/ekpaideush>

http://caveworld-anastasiaelf.blogspot.com/2010/09/blog-post_6313.html

<http://spilaiologia.blogspot.com/2014/02/3.html#more>

<http://spilaiologia.blogspot.com/2012/11/blog-post.html>